

Az eddig látott írásminták alapján igen közel állónak érezzük a német nyelvű bajor hercegi urbárium írásképét, amely 1231–34 közé datálható.¹⁶ A fentiek alapján a *Gesta* kéziratának írását a 13. század közepére helyezzzük, de mindenképpen IV. Béla halála elé, azaz 1270 elé. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mivel a kézirat másolására egy Béla nevű magyar király halála után került sor. Az írás jelen datálása pedig teljes mértékben kizárja IV. Béla személyét.¹⁷

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Anonymus Gesta Hungarorum kéziratának helye a magyarországi könyvfestészet történetében. A magát „P” magisternek nevező szerző gestájának az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött másolata (Cod. lat. 403, perg. ff. 24., 24,3 × 16 cm) nemcsak középkori történelmünknek egyik becses forrása, hanem könyvfestészet-történetünknek is jeles emléke. E kódex művészettörténeti értékét nem elsősorban a díszíttség mértékének, minőségének köszönheti, hanem hézagpótló szerepének, mert keletkezési korát kivülről kevés biztosan Magyarországon írt és festett emlék képviseli.

A *Gesta* lejegyzésének és a közel egykorú másolat készítésének idejét a történettudomány ez ideig jobbára tartalmi vizsgálattal próbálta meghatározni, a paleográfiai megközelítésnek kevés figyelmet szentelt. Ezt a hiányosságot ismerte fel és pótolta újabban Veszprémy László, amikor a szóban forgó kódex készítési korát datált oklevelek figyelembevételével pontosította.¹ Veszprémy munkája ösztönzött bennünket arra, hogy egyrészt összegezzük a kódexre vonatkozó művészettörténeti ismereteket, másrészt a 13. századi oklevelek incipit inícialeának segítségével szűkítsük annak a kornak az időhatárait, amelyben miniálhatták a *Gesta*-másolatot. Anonymus *Gestájának* első művészettörténész elemzője Hoffmann Edith volt. Ő 1932-ben, a Magyarországra visszakerülés alkalmából foglalkozott a kódexszel, s azt a történetészek álláspontjaiból válogatva a III. Béla-kori királyi kancellária emlékének tekintette.² Véleményét Gerevich Tibor 1938-as szintézise is átvette.³ Berkovits Ilona a magyarországi román kori kódexfestészetnek szentelt 1942-es publikációjában a rendelkezésre álló összehasonlító anyag birtokában franciás előképeket feltételező kancelláriai munkának tartotta a kódexet. Keletkezési korát a 13. századon belül IV. Béla uralkodásának idejére, 1235–1270 közé helyezte.⁴

Ugyanő 1965-ben a 13. század harmadik negyedére szűkítette le a készítés lehetséges időhatárait. Berkovits ekkor a kancelláriai helyett kolostori másolásra gondolt.⁵ Jelen tanulmány szerzője két ízben érintette a *Gesta* kérdését. 1980-ban, a magyarországi művészettörténeti kézikönyv román kori kötete számára az Árpád-kori könyvfestészetéről készített összefoglalásban,⁶ majd 1991-ben, amikor a tatárjárás körüli

¹⁶ Képe in *Aus 1200 Jahren. Das Bayerische Hauptstaatsarchiv zeigt seine Schätze*. München, 1986. (3. Aufl.) Hrsg. LIESS, Albrecht. Nr. 47. (itt 8. kép) – Tanulságos összehasonlító anyag található még SCHNEIDER, Karin: *Gotische Schriften in deutscher Sprache. I. Vom späten 12. Jahrhundert bis um 1300*. Wiesbaden, 1987. Abb. 52, 60, 85 stb.

¹⁷ A kódex eddigi ellentmondásos paleográfiai megítélése vezette félre a legutóbbi terjedelmes Anonymus-tanulmány szerzőjét, VÉKONY Gábort is (*Anonymus kora és korhúsége*. 2. rész. = *Életünk* 1991. 153.). Állításai alátámasztásául hivatkozik HORVÁTH János véleményére, amely a 13. század végét fogadja el. Horváth egyébként csak Paul LEHMANN 1941-es szóbeli véleményére utal. *Anonymus és a Kassai-kódex*. In: *Középkori kútfoink...* Bp. 1974. 81.

¹ Ezúton köszönöm, hogy kéziratát elolvashattam.

² HOFFMANN E.: *A Bécsből hazahozott magyar műkincsek kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban*. III. A kéziratok = *Magyar Művészet* 1933. 289.

³ GEREVICH T.: *Magyarország románkori emlékei*. Bp. 1938. 234.

⁴ BERKOVITS I.: *A magyar miniatúrafestészet kezdetei*. Az Árpádkor = *Magyarságtudomány* 1942. 514.

⁵ BERKOVITS I.: *Magyar kódexek*. Bp. 1965. 20.

⁶ WEHLI T.: *Magyarországi kódexfestészet a 13. században*. Kézirat. – KARSAI G.: *Az Anonymus-kódex keletkezéséhez. A P iníciale jelképei* = *MKsz* 1960. 149–175. – uő.: *Az Anonymus-kódex első levele*. = *MKsz* 1968. 42–51. – uő.: *Ki volt Anonymus?* In: *Középkori kútfoink kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH J. és SZÉKELY Gy. Bp. 1974. 39–67. Tanulmányait művészettörténeti szempontból elemezte: WEHLI T., in: *Ars Hungarica* 1976. 1. 160–161.

évek művészetével foglalkozott.⁷ Mindkét alkalommal a 13. század közepére datálta e kódexet, s kancelláriai munkának tartotta. Mivel egyik alkalommal se nyílt lehetőség a *Gestával* kapcsolatos vélemény részletes kifejtésére, az álláspont érvekkel való alátámasztására, az alábbiak adósságot is törlesztenek.

A kódex könyvfestészeti szempontból legértékesebb eleme a „P” incipit iniciálé. (1. kép) A betűtörzs a konvencionálisabb kék helyett zöld, a tollrajz vörös. A betű fejét a tollrajz technikában szokatlan motívumokkal töltötte ki rajzolója. A közel ovális formába ugyanis a 12–13. századi fedőfestékes technikában népszerű, főleg szegélydíszként hasznosított palmattát és félpalmattát helyezett. A betűfej felső felében ezt – egy kis, porzóra, bibére emlékeztető motívum, továbbá a belőle kiemelkedő levélfélék erezésének segítségével – virággá formálta. Az egy vagy több porzószerű levéldíszítő funkcióban az 1240 körüli évek könyvfestészetében jelenik meg (IV. Béla 1239-es és 1240-es oklevelein, a pannonhalmi bencés apátságban 1241 előtt másolt *Liber Ruber* iniciáléin⁸ – 9. kép). Különös előszeretettel alkalmazza egy – Hajnal szerint itáliai – 1243 és 1252 között több oklevelet kiállító kancellár (1243,⁹ 1245, DL 283, 297, 29.658. – 10. kép), de más, vele egy időben dolgozó, különböző képességű kezek munkáin is feltűnik.¹⁰ A motívum kedveltsége az 1250-es évekig példákkal igazolható.¹¹ Legkésőbb 1265-ben fordul elő (DL 35.831. – 11. kép).

A „P” betű belsejének díszítésében érvényesülő rendszer és palmetta közeli rokona egyetlen 13. századi emlékünknél sem ismerhető fel. A motívumok szimmetrikus elrendezésére irányuló törekvés és a virágszerűen formált palmetta ennek ellenére a század közepén nem lehetett egyedi jelenség. Emellett egy 1249-ben (12. kép), néhány később kelt oklevél (1258, DL 470, 1260.¹²) tanúskodik. A rendelkezésemre álló emlékek tanúsága alapján a *Gesta* iniciáléja által képviselt folyamatnak fontos állomását jelzi IV. Bélának már idézett 1265-ös oklevele (DL 35.831). A „B” betű felső ívének egymáshoz simuló palmattái, valamint a cauda szívalakú formába zárt levelei lehetnek irányadók. A folyamat végpontján V. István 1270-ben kelt dokumentumának (DL 49.675. – 13. kép – DL 71.872.) bizonytalanul rajzolt késő román, stilizált virágmotívumok „S” iniciáléja áll. A stílus elterjedtségét néhány kevésbé karakterisztikus megoldás példázhatja (1270, DL 295, és 270; 1271, DL 280.654).

A betűszár külső oldalának végeire egy-egy nagyméretű, a falevélhez hasonlóan erezett félpalmetta került. Ezek forma és méret szempontjából betűfejbe foglaltakhoz hasonlóak. Virágszerű megjelenésüket két nagyméretű, kockahálós körfélének köszönhetik. Ezek porzóra emlékeztetnek. A kockaháló a tollrajz technika 12. századi előretörése óta ismert. Főleg szegélydíszek gazdagítását és különböző motívumok mögötti üres mezők kitöltését szolgálja. Az utóbbi szerepben gyakori a Hajnal által itáliaiának mondott IV. Béla-kori kéz iniciáléin, de jelen van már korábban, Kálmán halicsi király 1240-es okmányán (DL 243), alkalmazásának felső határa 1270 (DL 73.627). A *Gestához* hasonló funkciót csupán az 1249-es oklevélen (12. kép) tölt be. A „P” iniciálé most tárgyalt motívumainak rajzolójuk feltehetően kiegyenlítő szerepet szánt. Ezek ugyanis jó átmenetet biztosítanak a nagyobb felületű, zsúfoltabb betűfej és a levegősebb hatású betűszár között.

A „P” betű végeiből kibomló levelek nyújtottak vagy zömökek, sima, illetve cakkos szélűek, a hegyükön csigavonalban olykor mereven hátranyúló kacsfélében végződők. E levelek prototípusa a tollrajzos technikával szinte egyidős, s annak jó ideig kevés változást megélt konstans eleme. A *Gestában* előforduló variáns az 1240–1270 között kibocsátott okleveleken gyakori.¹³ E három évtized emlékei közül kódexünk a *Liber Ruber*hez (9. kép), IV. Béla egy 1240-es, 1254-es, István comes 1245-ös és 1246-os okleveléhez is a legközelebb.¹⁴ A felsorolt dokumentumok iniciáléinak tisztja, határozott formái, a biztos vonalvezetés a század hatodik évtizede első felének kancelláriai produkcióját jellemzi (pl. IV. Béla 1258-as aranypecsétés oklevele – 14. kép – 1263-as, DL 33.715, 1265-ös, DL 35.831 – 11. kép – 1267-es, DL

⁷ WEHLI T.: *A magyarországi művészet helyzete a tatárjárás körüli években* = Hadtörténelmi Közlemények, 1991. 1. 41.

⁸ Pannonhalmi, Szent Benedek rendjének főmonostora. Levéltár, ltsz. n.

⁹ HAJNAL I.: *IV. Béla király kancelláriájáról* = Turul 1914. 11.

¹⁰ LERKOVITS I., 1942. 15. kép.

¹¹ 1249. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. T. 2. Ed. MARSINA, R.: Bratislava, 1987. Tab.

VIII. a.

¹² 1254, 1259. MARSINA, R.: *i. m.* Tab. IX. c, XI. a.

¹³ MARSINA, R.: *i. m.* Tab. XI. c, XIII. d.

¹⁴ MARSINA, R.: *i. m.* Tab. IV. c, IX. c, XIII. c, d.

625 és ennek pannonhalmi példánya¹⁵). Az 1270-es évektől ezek a levelek hosszan elnyújtottá válnak s tulajdonképpen csaknem eltűnnek. A betűszárból elágazó leveleknek a *Gestá*ban láthatóhoz hasonló csokorba rendezése a *Liber Rubert*től (9. kép) az 1265-ös (DL 35.831 – 11. kép) évekig szokásos.

A *Gesta* incipit iniciáléjának egyik legátgondoltabb kialakított része a betűszár. Erre a már említett két hangsúlyos félpalmettán kívül egyéb díszítmények is kerültek. Ezek három eleméből építkeznek és centrális elrendezésűek. Közülük a felső két cakkos, egy hurkot közrefogó félkörív az általunk vizsgált magyar okleveles anyagban csupán egy ízben bukkant fel, mégpedig 1245-ben (DL 29.658 – 10. kép), a *Gestá*énál gazdagabb, két hurkos változatban. Deformált változatával a későbbiekben, egy 1269-es keltezésű oklevélen találkozhatunk. Itt a gyengén rajzoló kéztől származó iniciálén ez az egyik legkedveltebb motívum.¹⁶ A közepén körrel díszített cakkos félkör, melynek két széléhez ívesen befelé hajló és csigaformában végződő vonal csatlakozik, értékelésre aligha alkalmas, mert térben és időben nagyon elterjedt volt. A „P” betű szárát lezáró három karéj sem lehet meghatározó, mert részben kortalan elemeit a betűszár megfelelő lezárásának és a betűszárnak a díszítménnyel való összekapcsolásának kényszere formálta. Figyelemre méltó az ismertetett három elemnek a díszítésre váró felületen egyenletes elosztása, díszítősort idéző összképe. A *Gestá*éhoz hasonló elrendezést több 13. századi, elsősorban a század közepe táján készült könyvfestészeti emléken megfigyelhetünk,¹⁷ hasonló kiforrtság azonban egyedül egy 1243-as okmányra jellemző (15. kép).

A betűszár belső oldala szerényen díszített. A cakkos félkörív, a hosszan vezetett, csigaformában végződő vonal, a kis horgok az eddigiekhez képest alig nyújtanak újat, illetve nem alkalmasak elemzésre. Érdekes viszont a betűfej és -szár közti közel háromszög alakú mező kitöltése. Ide a fedőfestékes technikára és a 12. századi tollrajzra jellemző, vonalpárból formált indaornamentika került. A rövid indák, a tagolatlan levelek és bimbók a rendelkezésre álló tér gazdaságos kitöltését szövevényes elrendezésükkel szolgálják. Ezek a motívumok az ittenihez hasonló helyen és funkcióban a többször idézett 1265-ben kelt oklevél (DL 35.831 – 11. kép) „B” iniciáléjának alsó ívében, majd egy V. István által 1270-ben kiadott okmányon (DL 73.627) tűnnek fel.

A „P” iniciálé elemzésének végén említenünk kell a betűt lazán körülfogó, könnyed vezetésű, elegáns vonaldísz, valamint a szabályosan ismétlődő apró köröket. Ezek előfordulása a 13. század derekán sűrűsödik. Bizonyításként a *Liber Rubert*, a Hajnal által itáliainak tekintett kéz okleveleit, IV. Béla egy 1259-es okmányát,¹⁸ s végül 1258-as aranypecsétetes oklevelét (14. kép) említhetjük.

A tollrajzos és főleg csupán ornamentális elemekkel díszített iniciálék datálása rendkívül kényes feladat. Főleg akkor, amikor az ornamentika törzsanyagát stilizált levelek, palmették képezik, hiszen ezek meglehetősen kortalanok. Úgy véljük azonban, hogy egy-egy iniciálé datálása hozzávetőleges pontossággal megoldható abban az esetben, ha a kódex lokalizálható, és datált kéziratok – a jelen esetben oklevelek – segítik a műfajban érvényesülő tendenciák megragadását. Elemzésünkben kitűnhetett, hogy a „P” iniciálé díszítőmotívumai 1240–1265 közötti okleveleinkben fordultak elő a legnagyobb számban. A kiegyensúlyozott, szabályos, dekoratív formák, a lendületes – de még nem szeszélyesen vezetett és burjánzó – vonalvezetés a könyvfestészetben a filigrándísz megjelenése előtti, kb. 1240–1260 közötti éveket jellemezte. Az arányok és elrendezés párhuzamait az 1250–1260-as években ragadhattuk meg. A *Gesta* incipit iniciáléja és egyszerűbb vörös iniciáléi is főbb vonásaikban a fejlett írás- és könyvfestő kultúrával rendelkező északnyugat-európai országok 1230–1250-es éveinek emlékeivel vethetők egybe.¹⁹ Keletkezésüket ennek figyelembevételével is, a magyarországi királyi kancellária történetének Hajnal által 1241–1253 közöttinek tartott periódusához²⁰ köthetjük, illetve 1250–1255 közé, legkésőbb 1260 elé tehetjük.

¹⁵ Pannonhalma, Szent Benedek Rendjének Főmonostora, Levéltár, ltsz. n.

¹⁶ MARSINA, R.: *i. m.* Tab. IX. b.

¹⁷ 1269. = MKsz 1960. 173. 2. kép.

¹⁸ MARSINA, R.: *i. m.* Tab. XI. a.

¹⁹ *Manuscripts datés et conservés en France*. Tom. VI. Dijon, Bibl. mun. 633, for. 228r 1224–1235 között, továbbá Montpellier, Fac. méd. 10, for 353r 1227-ből, Pl. XIX., Párizs, Bibl. nat. lat. 13889, fol. 59r 1225–1249 között, Pl. XL., uo. lat. 363, fol. 96r. 1235–1250 között. Tom. I, 3, Pl. XXVII. MASAI, F. – WITTEK, M.: *Manuscripts datés et conservés en Belgique*, Tom. I. Bruxelles-Gand 1968. Bruxelles, Bibl. Roy. 1079–1084. fol. 128r. Pl. XLII. uo. fol. 204. Pl. 44.

²⁰ HAJNAL I.: *i. m.* 19.

A *Gesta Hungarorum* „P” iniciáléjával kapcsolatban az irodalom többször utalt a francia előkép vagy ösztönzés lehetőségére. A magyarországi oklevélírás és a tollrajzos iniciálék egy csoportjának a bölcsője valóban Franciaország, Párizs volt. A 13. század derekán azonban a századfordulón még közvetlen és folyamatos kapcsolatok már fellazulhattak. A folyamatos francia impulzus helyett reálisabb ekkor a franciával párhuzamosan alakuló helyi díszítőgyakorlatot feltételezni. Talán ebből eredeztethetők a kódex – és néhány oklevél – késő román formakincshez kötődő elemei.

A „P” iniciálé minden bizonnyal a kódex scriptorának kezétől származik. Valószínű, hogy a tollrajzos iniciálé elsősorban rajzolója gyakoroltságának függvénye. Emellett azonban megjegyzést érdemel, hogy a díszítés mértéke, módja vonatkozásában az oklevelek mellett a könyvek példája is ösztönző lehetett. A tollrajzos iniciáléval bevezetett könyv leginkább éppen egy kancelláriai scriptor számára lehetett természetes; hiszen a tudományos, olvasásra és nem reprezentáció céljaira (pl. liturgiához) szánt kódexek többségét az 1200-as évektől így díszítették.

WEHLI TÜNDE

Egy magyar királylány és királyné (Jagello Anna) könyve. A müncheni Bayerische Staatsbibliothek 4^o L. Impr. membr. 22. jelzet alatt egy a 16. század elejéről való pergamen-nyomatványt őriz.¹ Ennek a mindössze 69 levél terjedelmű kis nyomtatványnak a szerzője Riccardus Bartholinus Peruginus perugiai kanonok, humanista költő, I. Miksa császár udvari embere.²

A nyomtatvány meglehetősen hosszú címe így szól: „*Odeporicon, idest itinerarium reverendissimi in Christo patris et Domini Domini Mathei Sancti Angeli cardinalis gurcensis, coadiutoris Salisburgensis, generalis Imperii locumtenentis, quaeque in conuentu Maximiliani Caesaris Augusti serenissimorumque regum Vladislai, Sigismundi ac Ludovici memoratu digna gesta sunt, per Riccardum Bartholinum Perusinum aedita.*” (Magyarul: A Krisztusban főtiszteleendő atya és úr, Máté, a szent angyalról nevezett gurki bíboros, salzburgi segédpüspök és általános birodalmi helytartó útjának leírása és azoknak az említésre méltó dolgoknak, amelyek a fölséges Miksa császár, a fölséges királyok, Ulászló Zsigmond és Lajos összejövételén történtek, kiadva a perugiai Riccardus Bartholinus által.)

A címlapon, a cím fölött két címer van: (címertanilag) jobb oldalon a császári címer, a bal oldalon Lang bíboros címere. A díszes fametszetű keretben az ANNA név vehető ki, az alsó lapszélkeret közepén pedig Hieronymus Vietor bécsi nyomdász jelvénye. (Az ő neve szerepel a kolofonban is, 1515-ös évszámmal. A rópirat tehát ebben az évben jelent meg, Bécsben.)

A könyvecske megjelenésére az adott alkalmat, hogy 1515-ben Miksa császár és három király: II. Ulászló magyar király, Zsigmond lengyel király és a már királlyá koronázott gyermek (a későbbi II.) Lajos Bécsben konferenciát tartottak, amelyen szövetséget kötöttek és a szövetséget kettős házassággal pecsételték meg, az 1506-ban kötött Jagello-Habsburg szerződés megerősítéseként. A bécsi Szent István templomban kötötték meg a kettős gyermek-házasságot: Lajos elvette I. Miksa unokáját, Máriát, Jagello Ulászló leányával, Annával pedig az agg császár maga kötött föltételes házasságot azzal a megszorítással, hogy ha valamelyik unokája, Ferdinánd vagy (V.) Károly feleségül vennék, ő visszalép. Tudjuk, hogy a későbbiekben Anna I. Ferdinánd magyar király felesége lett, de addig is a császári udvarban nevelkedett.³

Az *Odeporicon* meglehetősen összetett tartalmú mű. Két fő tárgya: Lang bíboros utazása Augsburgból a Dunán Regensburgon, Passaun, Linzen, Bécsen, Bécsújhelyen keresztül Pozsonyba, ahol a máshol elfoglalt Miksa nevében találkozott az odaérkező három királlyal és velük folytatott előzetes tárgyalások után együtt mentek Bécsbe. A másik fő tárgya a bécsi tárgyalások, a házasságkötések leírása, a szerződés megkötése. Ezekhez még több kisebb szöveg csatlakozik.

Az egészset megelőzi a könyvecske kiadójának, Johannes Dantiscusnak, I. Miksa császár dán származású udvari humanistájának ajánló verse az olvasóhoz. (Benne Anna már „imperatrix”, tehát császárné, akit szépsége Magyarország díszévé tesz „qua totus nil habet orbis pulcherrimum, Hunniaci est haec decus una soli”). Ezt követi Bartholinus ajánlása a bíboroshoz. Maga a kötet három könyvre tagolódik.

¹ A kötetre BORSA Gedeon hívta föl a figyelmemet, és ugyancsak ő értékes adatokat is közölt velem. Ezért őszinte köszönetet mondok neki.

² FÜSSEL, Stephan: *Riccardus Bartholinus Perusinus*. Baden-Baden, 1987.

³ FRAKNÓI Vilmos: *A Hunyadiak és Jagellók kora*. Bp. 1896. 411-412. (A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI Sándor. 4. kötet.)